

Participation of Civil Society Institutions in Political Processes in Ukraine in the Early Twentieth Century

UDC: 351.752.2:[316.77+329:32.019.5](477)"2000/2001"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172512>**Zhurkin Yehor**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-9533-5473>, egorzhurkin@ukr.net*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance of the study. The declaration of Ukraine's independence marked the beginning of the process of civil society formation. Its formation is based on the active participation of citizens who voluntarily engage in public life and can act as intermediaries between the state and society. Civil society has been implemented through various organizations and associations, depending on their field of activity. The key institutions of civil society include political parties, NGOs, mass media, etc. The main tasks of these institutions are to protect the rights and freedoms of citizens, control the activities of the authorities and promote democratic values. The article analyses the events of the political action 'Ukraine without Kuchma' in 2000-2001 and the role of civil society institutions in its course.

The purpose of the article is to study the impact of civil society institutions on the course of the political action «Ukraine without Kuchma».

The results of the study show that civil society institutions played important role in the launch and course of the 'Ukraine without Kuchma' action, provided citizens with access to important information, shaped public opinion and political consciousness, and encouraged citizens to actively participate in the socio-political life of Ukraine. They helped mobilise the protest movement by providing organisational and informational support to its participants. Thanks to their activities, the protest gained wide publicity and became one of the key stages in the development of civil society in Ukraine.

The conclusion of the study demonstrate that civil society institutions directly influenced the formation of public opinion and the political position of many Ukrainian citizens during the Ukraine without Kuchma protest. The media is an important institution of civil society, and its status and freedom influence the discussion of and control over the actions of the authorities and other groups, which underlines the need to protect journalists from pressure and persecution.

Keywords: civil society institutions, media, non-governmental organizations, action «Ukraine without Kuchma», Gongadze case, «cassette scandal», Leonid Kuchma

Участь інститутів громадянського суспільства в політичних процесах в Україні на початку XXI століття

Журкін Єгор*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження. З проголошенням незалежності України розпочалися процеси становлення громадянського суспільства. Його формування ґрунтується на активній участі громадян, які добровільно долучаються до суспільного життя та можуть виступати посередниками між державою і суспільством. Громадянське суспільство реалізовувалося через різні організації та об'єднання, залежно від їхньої сфери діяльності. До ключових інститутів громадянського суспільства належать політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо. Основними завданнями цих інститутів є захист прав і свобод громадян, контроль за діяльністю влади та сприяння утвердженню демократичних цінностей. У статті аналізуються події політичної акції «Україна без Кучми» 2000–2001 років та роль інститутів громадянського суспільства в її перебігу.

Метою статті є дослідження впливу інститутів громадянського суспільства на перебіг політичної акції «Україна без Кучми».

Результати дослідження показали, що інститути громадянського суспільства відіграли важливу роль у розгортанні та перебігу акції «Україна без Кучми», забезпечували доступ громадян до важливої інформації, формували громадську думку, політичну свідомість і стимулювали громадян до активної участі у суспільно-політичному житті України. Вони сприяли мобілізації протестного руху, надаючи організаційну та інформаційну підтримку його учасникам. Завдяки їхній діяльності акція набула широкого розголосу та стала одним із ключових етапів у розвитку громадянського суспільства в Україні.

Висновки дослідження демонструють, що інститути громадянського суспільства безпосередньо впливали на формування громадської думки, політичної позиції багатьох громадян України під час акції «Україна без Кучми». Важливим інститутом громадянського суспільства виступають незалежні масмедіа, які впливають на обговорення дій влади та інших груп, намагаються контролювати їх діяльність і суспільство зацікавлене в захисті журналістів від тиску і переслідувань.

Ключові слова: інститути громадянського суспільства, масмедіа, громадські організації, акція «Україна без Кучми», справа Гонгадзе, «касетний скандал», Леонід Кучма

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025

Вступ.

З відновленням незалежності розпочалося формування громадянського суспільства в Україні. Інституалізація громадянського суспільства спирається на добровільну діяльність громадян, які об'єднуються в різні організації, товариства, створюють незалежні ЗМІ і виступають посередниками між суспільством та державою. Громадянське суспільство втілювалося в різних організаціях, об'єднаннях залежно від виду діяльності. Політичні партії, громадські організації, масмедіа та інші ключові інститути громадянського суспільства виступають на захист прав і свобод громадян, здійснюють моніторинг діяльності влади та сприяють просуванню демократичних цінностей. На прикладі перебігу акції «Україна без Кучми» 2000-2001 рр. досліджено вплив інститутів громадянського суспільства на політичні процеси в Україні на початку ХХІ ст.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії прослідковано роль інститутів громадянського суспільства в акції «Україна без Кучми», яка була спрямована проти представників вищої державної влади. Розглянуто вплив на суспільно-політичні процеси в Україні у 2000-2001 рр. недержавних ЗМІ.

Метою статті є дослідження впливу інститутів громадянського суспільства на перебіг політичної акції «Україна без Кучми».

Методи та методика дослідження. У дослідженні було застосовано широкий спектр методів наукового пізнання. За допомогою діалектичного методу проаналізовано різні погляди щодо справи зникнення Георгія Гонгадзе. Під час аналізу перебігу акції «Україна без Кучми» як важливої суспільно-політичної події було застосовано синергетичний метод. На основі історичного методу розглянуто причинно-наслідкові зв'язки виникнення та розгортання акції протесту. Методи дедукції та індукції було використано в процесі обґрунтування впливу масмедіа на події акції «Україна без Кучми».

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз історіографії з теми показав, що попередні дослідження здебільшого зосереджувалися на політичних та економічних аспектах періоду правління Президента України Л. Кучми, тоді як роль громадянського суспільства та його безпосередня участь у політичній акції «Україна без Кучми» досліджена поверхово.

Джерелами дослідження виступають матеріали та публікації у друкованих періодичних виданнях 2000-2001 рр., а саме у газетах «Дзеркало тижня» (тираж 57000 екземплярів), «День» (тираж 62500 екземплярів), «Україна молода» (тираж 105000 екземплярів) та інтернет-виданні «Українська Правда» (15,7 мільйонів унікальних користувачів на місяць станом на червень 2024 р.), засновником

якого був сам Георгій Гонгадзе. Журналісти активно висвітлювали політичні події, досліджуючи діяльність опозиції. Під час акції протесту «Україна без Кучми» вони не лише інформували громадськість про перебіг подій, а й критикували дії влади, зокрема її бездіяльність у справі зникнення журналіста Георгія Гонгадзе. Розслідування незалежних ЗМІ викривали корупційні схеми, тиск на опозиційних діячів і силове придушення протестів. У медіапросторі активно обговорювалися порушення прав людини, переслідування активістів та цензура. Це стимулювало громадян до участі в акціях непокорі та формувало новий рівень політичної свідомості суспільства.

Аналіз діяльності Президента України Л. Кучми в 2000-2001 рр. міститься у працях О. Чернишевич (2019), С. Шкабка (Шкабко, 2016), В. Литвина (1994), Н. Кононенко (2008), О. Дергачова (2004), А. Ільченка (2014), М. Кармазіної (2007) та ін. Зокрема, кандидатка історичних наук О. Чернишевич проаналізувала економічну політику Президента Л. Кучми в 1994-2004 роках, розглядаючи її основні напрями, досягнення та виклики в історичному контексті (2019). Кандидатка історичних наук Н. Мороз довела, що соціально-економічні реформи, зокрема в період правління Л. Кучми, сприяли утвердженню громадянського суспільства (Мороз, 2018). Доктор історичних наук В. Литвин приділяв увагу аналізу взаємодії Л. Кучми з різними політичними силами, його підходам до реформ і економічної політики, а також загальній динаміці змін в українському керівництві (Литвин, 1994).

Історик А. Ільченко аналізував виборчу кампанію Л. Кучми у 1994 році та її вплив на формування біполярної політичної системи в Україні, розглядав розподіл електоральних уподобань між Сходом і Заходом країни, що стало визначальним фактором українських виборів у наступні роки, а також оцінював роль Л. Кучми в цьому процесі (Ільченко, 2014). О. Дергачов аналізував підсумки президентства Л. Кучми, оцінюючи його вплив на політичний, економічний і суспільний розвиток України (Дергачов, 2004). Автор розглядав ключові досягнення та недоліки його правління, а також зосереджував увагу на кризових явищах кінця його каденції, зокрема на зростанні суспільного невдоволення, політичних скандалах та поступовому формуванні передумов для зміни влади (Дергачов, 2004). Отже, історіографія лише побіжно висвітлювала роль інститутів громадянського суспільства в політичних процесах України початку ХХІ століття, зосереджуючись переважно на аспектах періоду правління Л. Кучми в Україні.

Результати дослідження.

1990-ті роки стали переломним періодом для України. Після відновлення незалежності розпочався складний шлях становлення української держави як самостійного політичного суб'єкта. Економічна криза, політична нестабільність, соціальна напруженість

поєднувалися із становленням ринкової економіки, розбудовою державних інститутів, формуванням зовнішньополітичних пріоритетів. Значний вплив на внутрішньополітичні процеси і міжнародну діяльність мав відповідно до своїх конституційних повноважень Президент України. Президентські вибори 1999 року призвели до переобрання на посаду глави держави Леоніда Кучми. Період другої каденції ознаменувався різноманітними зрушеннями як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Основним завданням другого президентського терміну Л. Кучми було створення в парламенті балансу сил, який сприяв би проведенню, ініційованих Президентом реформ.

Важливу роль у політичних процесах відіграв уряд на чолі з Віктором Ющенком. Незадоволення окремих впливових груп впровадженням реформ, а також гучний скандал навколо віцепрем'єр-міністра України з питань ПЕК Юлії Тимошенко, яку звинуватили в укладанні непрозорих угод в енергетичній галузі, суттєво вплинули на політичну ситуацію в країні. У цей період активізується діяльність опозиції. Всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 року став важливим етапом у політичному житті України та відображав тодішню кризу відносин між гілками влади. Опозиція стверджувала, що референдум мав на меті внесення суттєвих змін до функціонування парламенту та розширення президентських повноважень. Попри те, що більшість виборців підтримали всі чотири питання референдуму – обмеження депутатської недоторканності, розширення підстав для розпуску Верховної Ради, зменшення кількості народних депутатів до 300 та запровадження двопалатного парламенту – його результати так і не були реалізовані. Ця подія стала черговим свідченням політичної нестабільності та невизначеності в Україні. З одного боку, президентська влада прагнула посилити свої позиції на тлі частих конфліктів із Верховною Радою, з іншого – парламент, особливо його опозиційна частина, опирався запропонованим змінам, побоюючись узурпації влади.

Серйозним випробуванням і потужним ударом по позиціях президента Л. Кучми стало зникнення опозиційного журналіста Г. Гонгадзе та розгортання «касетного скандалу» восени 2000 року. 16 вересня 2000 року головний редактор інтернет-видання «Українська правда» Г. Гонгадзе зник за нез'ясованих обставин, а на початку листопада в Таращанському лісі під Києвом було виявлено його обезголовлене тіло. У своїй журналістській діяльності він відзначався критичними та викривальними матеріалами, спрямованими проти економічних зловживань в оточенні президента, обмеження демократії, придушення свободи слова та формування авторитарного правління Л. Кучми. Звинувачення, що компрометували Президента України, стали приводом для опозиції ініціювати масові протести.

15 грудня 2000 року розпочалася акція «Україна без Кучми», організована 14 політичними партіями та 7 громадськими організаціями, зокрема Української Республіканською партією, Українським народним рухом, партією «Реформи і порядок», «Собор», Соціалістичною партією України, партією «Батьківщина», УНА-УНСО та іншими. Протестувальники вимагали відставки Л. Кучми з посади президента, звільнення керівників силових структур та проведення незалежної експертизи у справі Г. Гонгадзе. На майдані Незалежності було розгорнуте наметове містечко, назване «Зона, вільна від Кучми». Однак із 27 грудня 2000 року акція була зупинена і відновлена з новою силою 20 січня 2001 року. У ній узяли участь 24 політичні партії та громадські організації. 9 лютого 2001 року опозиція створила Форум національного порятунку, метою якого було усунення Л. Кучми з посади президента. Ці події започаткували низку політичних скандалів як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні, які отримали назву «кучмагейт». Це поняття виникло за аналогією з «Вотергейтом» – політичним скандалом у США на початку 1970-х років, що призвів до відставки президента Річарда Ніксона (Шкабко, 2016, с. 250).

Акція протесту «Україна без Кучми», не досягнувши поставлених цілей, завершилася через нескоординованість опозиційних лідерів, відсутність конкретних результатів та недостатню підтримку суспільства. Хоча Л. Кучмі вдалося зберегти свої позиції, політична кампанія «Україна без Кучми» стала серйозним попередженням для української влади та самого президента. Цей протест був першим організованим виступом опозиції в Україні, який висував політичні вимоги на перший план і демонстрував невдоволення частини еліти та суспільства чинним порядком у країні (Шкабко, 2016, с. 254).

Попри те, що протести «Україна без Кучми» не досягли всіх своїх цілей, вони стали важливим поштовхом для розвитку громадянського суспільства в Україні та продемонстрували, що інститути громадянського суспільства можуть впливати на політичні процеси й відстоювати інтереси громадян, формують суспільну думку.

Важливу роль у формуванні громадської думки та поширенні інформації про суспільно значущі події відіграють засоби масової інформації, які самі виступають як інститути громадянського суспільства. Журналістська діяльність є важливим чинником функціонування держави, і має вплив на політичні процеси в країні. Якісні матеріали в ЗМІ здатні формувати громадську думку та впливати на прийняття важливих рішень. Тому, головне завдання журналістики – всебічно висвітлювати суспільні процеси, особливо ті, що сприяють розвитку та позитивним змінам. Журналісти, усвідомлюючи своє

значення, здійснюють вагомий вплив на розвиток громадського життя в Україні (Поліщук, 2000, с. 6).

Незалежні ЗМІ як інститут громадянського суспільства мають інформаційний вплив як на політичні процеси, так і на залучення суспільства до політичних подій. З іншого боку, іноді масмедіа збирають і оприлюднюють компромат на різних діячів, і стають каналами скидання потрібної комусь інформації у певний час (Лігачова, 2000, с. 1).

Українські масмедіа активно долучалися до обговорення зникнення Георгія Гонгадзе та вимагали від влади неупередженого розслідування «касетного скандалу», який викликав значний резонанс в українському суспільстві. Заступниця головного редактора газети «Дзеркало тижня» Ю. Мостова та її колега С. Рахманін підкреслювали, що в умовах інформаційної кризи журналісти змушені виконувати роль посередників між владою та суспільством, намагаючись запобігти комунікаційний розрив, який став особливо помітним під час «касетного скандалу» (Мостова, & Рахманін, 2000, с. 1).

Масштабна політична криза, яка охопила Україну впродовж 2000-2001 рр., розпочалася 28 листопада 2000 року, коли голова Верховної Ради України, очільник Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив аудіозаписи, які, за його словами, підтверджують причетність Президента України Леоніда Кучми до зникнення журналіста, засновника видання «Українська Правда» Георгія Гонгадзе у вересні 2000 року. Ці аудіозаписи, які отримали назву «плівки Мельниченка», стали детонатором масових протестів і викликали значний суспільний резонанс, сприяючи подальшому загостренню політичної кризи в країні (Лукашова, 2020, пара. 4). Таким чином, політичний скандал, спричинений «плівками Мельниченка», не лише загострив кризу, а й актуалізував питання громадянської участі та відповідальності влади перед суспільством. У відкритому суспільстві значення має не лише сама діяльність політиків, але й її наслідки, а також можливість громадян впливати на подальший хід подій (Іванцов, 2000, с. 4).

Аудіозапис відтворював голоси, схожі на Леоніда Кучму, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка та главу Адміністрації Президента України Володимира Литвина. Вони обговорювали план незаконної депортації опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе під виглядом викрадення його чеченцями. Як зазначив журналіст газети «День» Микола Несенюк, що свідченням участі Леоніда Кучми у зникненні Георгія Гонгадзе була аудіозапис, який відтворили для присутніх за допомогою простого музичного програвача, розміщеного поруч із доповідачем (Несенюк, 2000, с. 1). Насправді присутні почули лише кілька хвилин майже невиразної бесіди. У приглушених голосах, зосередившись, можна було розрізнити кількаразове згадування прізвища «Гонгадзе», а також слова

«Ляшко» і «чеченці». Пресслужба президента України зазначила, що заява О. Мороза є наклепницькою та образливою, підкресливши, що вона не мала жодних доказових підстав (Несенюк, 2000, с. 1). Постійний представник Президента України у Верховній Раді Роман Безсмертний заявив, що подібні дії народного депутата України можуть містити склад злочину, передбачений чинним законодавством (Дуцик, 2000, с. 2).

Українські журналісти стали активними учасниками акції протесту і вплинули на діяльність парламенту. Прикладом може слугувати засідання Верховної Ради України 22 вересня 2000 року, на якому журналісти скинули з ложі преси вниз у сесійний зал листівки з написом: «Знайдіть зниклого журналіста» і залишили свої «робочі місця». Лише після цього депутати 372 голосами підтримали включення до порядку денного постанови про створення тимчасової слідчої комісії щодо розслідування кримінальної справи зі зникнення журналіста Георгія Гонгадзе та громадського діяча М. Бойчишина, вбивств народних депутатів Є. Щербаня, В. Гетьмана та замаху на вбивство депутатів В. Бортника та О. Єльяшкевича (Дуцик, 2000, с. 2). Заступниця головного редактора газети «Дзеркало тижня» Юлія Мостова оприлюднила звернення журналістів, акредитованих у Верховній Раді України, з вимогою, щоб до складу комісії з розслідування обставин зникнення Георгія Гонгадзе не входили депутати, яких він неодноразово згадував у своїх критичних матеріалах, та щоб головою слідчої комісії була призначена людина, яка користується довірою в журналістів та має вищу юридичну освіту (Мостова, & Рахманін, 2000, с. 1-2). У результаті цього звернення до складу комісії не були включені депутати, яких Гонгадзе раніше критикував, а її головою було призначено депутата Олександра Лавриновича, який мав юридичну освіту, що викликало схвальні відгуки серед журналістської спільноти (Лемиш, & Мазурін, 2000, с. 1-2).

До слідчої комісії також увійшли Олександр Бандурка (НДП), Геннадій Васильєв («Трудова Україна»), Ігор Гаврилов (ПЗУ), Сергій Головатий («Яблуко»), Анатолій Єрмак («Солідарність»), Олександр Жир («Реформи-Конгрес»), Олександр Зінченко (СДПУ(о)), Валерій Іванов (КПУ), Юрій Кармазін («Солідарність»), Володимир Мухін (СПУ), Володимир Нечипорук («Відродження регіонів»), Сергій Правденко («Батьківщина»), Василь Червоний (УНР), Віктор Шишкін (позафракційний) (Дуцик, 2000, с. 3). Водночас журналісти газети «День» критикували колег з «Української Правди» за те, що ті вимагали не включати до складу слідчої комісії депутатів, про яких писало їхнє видання, тим самим чинячи тиск на слідство та підтримуючи лише одну з версій. У той же час оглядачі газети «День» закликали журналістів проводити власні розслідування для здобуття «адекватної інформації» (Лігачова, 2000, с. 2).

Ще 20 вересня 2000 року у газеті «День» була надрукована стаття Наталії Лігачової «Зникнення Георгія Гонгадзе: висловлено перші версії». Серед гіпотез зникнення Георгія Гонгадзе журналістка виокремила політичний чинник (Лігачова, 2000, с. 2). Головна редакторка «Української Правди» Олена Притула також зазначала, що Георгій Гонгадзе публікував гострі матеріали, які критикували багатьох політичних діячів, тому його зникнення могло бути пов'язане з його професійною діяльністю. Існувала думка, що це зникнення вигідне для тих, хто будував різні політичні схеми, які журналіст розкривав (Лігачова, 2000, с. 2). Другою версією називали намагання звинуватити політиків Волкова та Кравченка у зникненні відомого журналіста. Третьою називали залякування тих журналістів, які не бажають співпрацювати з владою. Четверта версія – викрадення журналіста іноземними спецслужбами для більшого тиску на українську владу начебто через утистки журналістської діяльності. П'ятою версією було інсценування викрадення самим Георгієм Гонгадзе. Шоста версія – особистий фактор, який начальниця УВС Києва пані Смірнова сформулювала так «особисте неприязне ставлення жінки» та «бізнес-діяльність Георгія Гонгадзе». Сьома версія – нещасний випадок, як схарактеризував начальник Головного управління з боротьби з організованою злочинністю Микола Джига «йому стало зле». Восьма версія – Гонгадзе виїхав воювати в Ічкерію. Дев'ята версія – у результаті кримінального злочину (Лігачова, 2000, с. 2).

Оглядач газети «Україна молода» Іван Гайванович зазначав, що сам Г. Гонгадзе та його інтернет-видання характеризується жорсткою опозиційністю до нинішньої влади, тому більшість аналітиків схильна вбачати у його зникненні саме політичні причини (Гайванович, 2000, с. 2).

Загалом представники українських масмедіа доволі гостро відреагували на резонансну подію. Наприклад, оглядачі газети «Дзеркало тижня» Юлія Мостова та Сергій Рахманін у статті «Живі й мертві душі» зазначали, що справа Гонгадзе – це не тільки професійний обов'язок, але й особиста справа кожного, хто вважає себе частиною журналістської спільноти та громадянського суспільства (Мостова, & Рахманін, 2000, с. 1-2).

Так само представники ключових політичних сил були стурбовані зникненням відомого українського журналіста. Анатолій Матвієнко, лідер партії «Собор», наполягав на заслуханні звіту міністра внутрішніх справ у зв'язку зі зникненням Георгія Гонгадзе і вимагав створити слідчу депутатську комісію для здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів. Депутатська група «Відродження регіонів» на чолі з Олександром Волковим розділяла стурбованість громадськості з приводу зникнення журналіста і вимагала

найшвидшого проведення розслідування. Партія «Реформи і Порядок» пообіцяла 25 тисяч гривень за будь-яку інформацію, яка допоможе органам слідства в пошуках журналіста, що зник за нез'ясованих обставин (День, 2000, с. 2).

Зникнення українського журналіста викликало міжнародний резонанс. Закордонні масмедіа «Радіо Свобода» та «Бі-Бі-Сі», міжнародні правозахисні організації «Міжнародна амністія», «Репортери без кордонів», а також представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ Фреймута Дюва вимагали неупередженого розслідування справи зниклого журналіста (Гайванович, 2000, с. 1-2).

24 вересня 2000 р. було створено оргкомітет громадської організації «Журналістська ініціатива». Це неофіційне об'єднання, яке мало захищати інтереси журналістів та порушувало питання політичних гарантій свободи слова в контексті власної відповідальності за дотримання принципів професійної етики. Організація виконувала як правозахисну функцію (щодо своїх членів), так і роль профспілки. Гаслом нового неформального об'єднання стало: «Не мовчи, не бреш, не будь байдужим». До його оргкомітету увійшли відомі журналісти Євген Глібовицький, Катерина Горчинська, Алла Мазур, Ірина Чемерис та Олена Притула. Члени громадської організації обговорювали спірні, упереджені публікації, домагалися широкого резонансу усіх випадків некоректної журналістики (Лігачова, 2000, с. 1). Отже, створення громадської організації «Журналістська ініціатива» та її діяльність із захисту свободи слова й професійної етики свідчать про поступову інституалізацію громадянського суспільства в Україні, що проявлялося у самоорганізації журналістів та їхньому прагненні впливати на суспільно-політичні процеси.

Журналісти критикували опозицію за нездатність організувати протест. Опозиція діяла занадто хаотично та без координації дій. Так, Народний Рух України критикував не стільки самого президента, скільки його оточення, конкретних силовиків та абстрактних олігархів, одночасно вимагаючи заборони та суду над компартією. Журналісти називали лідерами політичної опозиції Олександра Мороза, Юлію Тимошенко та Сергія Головатого. Політики сприяли об'єднанню опозиції взимку 2001 року на Форумі національного порятунку, метою якого було «Покласти край кримінальному режиму, затвердити правду й закон, а також повернути Україну на європейський шлях розвитку» (Мостова, & Рахманін, 2001, с. 1-2). Акція «Україна без Кучми» не мала чіткої спрямованості, тому її учасники, які брали участь у мітингах, могли вимагати негайної відставки президента, а також висловлювати стурбованість щодо беззаконня з боку правоохоронних органів та порушення конституційних норм. Опозиційні сили під час обговорення пропонували шляхи вирішення

політичної кризи, одним з яких було перетворення України на парламентську республіку (Мостова, & Рахманін, 2001, с. 1-2).

Акція «Україна без Кучми» стала не тільки вираженням протесту проти конкретних дій влади, але й платформою для обговорення системних проблем у сфері державного управління та можливих шляхів їх вирішення. 18 грудня 2000 р. в Національній спілці журналістів відбулася зустріч глави підкомітету ЗМІ Комітету з питань культури і освіти Парламентської Асамблеї Ради Європи пані Тутті Ісохоокана-Асунмаа з представниками українських масмедіа, під час якої обговорювався стан свободи слова в Україні. Після емоційних виступів присутніх представник ПАРЄ підсумувала зустріч, зазначивши, що в Україні, хоча законодавство й гарантує свободу слова, реальність часто суперечить цьому. Медіа зазнають тиску та переслідувань з боку різних груп, які використовують для цього податкові, протипожежні та інші контролюючі органи, а також судову систему (Лаврінченко, 2000, с. 1). В умовах такого тиску незалежні медіа шукали способи протистояти зовнішньому впливу та виконувати свою суспільну місію, зокрема через висвітлення резонансних справ і надання слова ключовим політичним фігурам.

Українські масмедіа надали платформи для обговорення справи Гонгадзе з головою Верховної Ради Олександром Морозом. 25 грудня 2000 р. інтернет-видання «Українська Правда» організувало чат-конференцію з політиком, в якій узяло участь понад 400 користувачів мережі. На запитання, чи відомо йому про якісь інші записи колишнього охоронця президента, Мороз відповів, що йому відомо про записи розмов з ключовими політичними особами України, такими як: П. Лазаренко, М. Азаров та І. Бакай (Дашевський, 2000, с. 3).

Важливою частиною діяльності українських журналістів було здійснення опитування громадян України щодо поточної політичної ситуації в країні. Наприклад, 23 грудня 2000 р. соціологічна служба газети «День» оприлюднила результати опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» з 7 по 13 грудня 2000 р. Респондентами були 2209 осіб віком від 18 років. Запитання звучало так: «Як ви вважаєте, наскільки обґрунтованими є звинувачення лідера Соцпартії О. Мороза щодо причетності Президента України Леоніда Кучми, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка та глави адміністрації Володимира Литвина до зникнення журналіста Георгія Гонгадзе?». «Вважаю це звинувачення цілком обґрунтованим» відповіло 20% респондентів; «вважаю його необґрунтованим» – також 20%, а «нічого не можу про це сказати» – 60% опитаних (Соціологічна служба «Дня», 2000, с. 1).

З 1 по 2 березня 2001 р. було проведено телефонне опитування 772 респондентів віком від 18 років

соціологічною службою УЦЕПД ім. Олександра Разумкова. На питання «Як ви вважаєте, чи становило наметове містечко акції «Україна без Кучми» 1 березня 2000 року на Хрещатику загрозу громадському порядку?» ствердно відповіли лише 23,5% опитаних, заперечно – 64,6%, ще 11,9% було важко відповісти на це питання. На питання «Чи підтримуєте ви дії влади під час касетного скандалу?» «так» відповіли 13,5% опитаних, «ні» – 48,6% опитаних, «важко відповісти» – 37,9% (Дзеркало тижня, 2001, с. 4). Отже, публікація результатів опитування свідчить про зацікавленість ЗМІ громадською думкою щодо дій влади, а також демонструє певний зріз суспільних настроїв, відображаючи рівень довіри громадян до офіційних осіб та їхню поінформованість про політичні події.

«Касетний скандал» вплинув на активізацію діяльності інститутів громадянського суспільства та міжнародних правозахисних організацій. Як зазначала журналістка Юлія Сабри, міжнародна організація захисту свободи слова «Репортери без кордонів» планувала провести моніторинг щодо дотримання свободи слова в Україні відразу після Різдвяних свят у 2001 році (Сабри, 2000, с. 2). Результати діяльності організації оприлюднили в Раді Європи напередодні обговорення ситуації в Україні на Парламентській асамблеї РЄ. Але Президент України Леонід Кучма відхилив пропозицію «Репортерів без кордонів» провести незалежну експертизу аудіозаписів. За словами журналістки, це є спробою державного апарату встановити контроль над недержавними громадськими організаціями, що суперечить принципам демократичних країн (Сабри, 2000, с. 2). Під час розгортання скандалу наближені до Президента особи, які перебували в опозиції до прем'єр-міністра, в свою чергу звинувачували представників західноєвропейських країн у втручання у внутрішні справи в Україні. Зростаючий міжнародний тиск у зв'язку з резонансом довкола зникнення журналіста спричинив активізацію громадських рухів в Україні. Це, своєю чергою, стало стимулом для організації акцій протесту та мітингів, які акцентували на проблемі безпеки журналістів і викликали ще більший суспільний резонанс.

Журналісти газети «Дзеркало тижня» активно критикували рішення влади щодо розгону наметових містечок в українських регіонах, де люди виходили протестувати проти ймовірних злочинів влади, пов'язаних зі зникненням журналіста Георгія Гонгадзе (Мостова, 2001, с. 1). Леоніда Кучму звинувачували в залякуванні людей, яких змушували йти на мітинг на підтримку Президента, під страхом невивплати зарплат і стипендій, погрожуючи звільненням. Такі дії влади лише посилювали напругу в суспільстві, сприяючи зростанню критики на адресу Президента та підсилюючи вимоги щодо його відповідальності перед законом.

Представники українських масмедіа заявляли, що судовий процес, у якому фігурантом мав бути Леонід Кучма, повинен був стати основою для імпичменту. Газета «Дзеркало тижня» зазначала, що позитивним результатом цього скандалу стала поява не лівої, а правочентристської опозиції (Мостова, 2001, с. 2). Опозиція почала працювати більш злагоджено, ціла низка ЗМІ, висвітлюючи події об'єктивно з різних боків, перетворювалася на повноцінні інститути громадянського суспільства.

В Україні медіа не тільки інформують про події, але й часто виступають організаторами політичних дій. Журналісти використовують свій вплив, щоб мобілізувати людей на протести та змусити владу реагувати на вимоги суспільства. Оглядачка газети «День» Наталія Лігачова зазначала, що акції протесту, наприклад, оголошення про безстрокове голодування львівських журналістів, яке мало назву «Хвиля свободи», є дуже важливим інструментом, щоб привернути увагу до зникнення відомого журналіста та бездіяльності влади у пошуках (Лігачова, 2000, с. 2). Представники інтернет-видання «Українська Правда» звернулися до громадськості із закликом підтримати пікет в рамках акції «Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе!», яка проходила 23 вересня 2000 р. о 12.00 на майдані Незалежності у Києві, а о 20.00 факельний похід «Хто наступний?» (Лігачова, 2000, с. 2). Люди несли в руках факели та полотнища з підписами, які були зібрані у той же день під час акції «Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе». Так, на 14-метровому полотні з написом «Влада повинна виконати свої зобов'язання і обіцянки. Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе» підписалося більше тисячі людей. Один з організаторів заходу, директор Міжнародного демократичного інституту в Україні Том Корнер (Канада), сказав, що метою акції є насамперед підтримка сім'ї Гонгадзе. Організатори мали також намір пересвідчитися в тому, що суспільство знає про зникнення журналіста (Україна молода, 2000, с. 1).

15 грудня 2000 р., за повідомленнями Інтерфакс-Україна, близько 100 осіб взяли участь в акції протесту біля палацу «Україна», де відбувалися святкування з нагоди закриття Чорнобильської АЕС, намагаючись звернути увагу громадськості та учасників заходу на долю зниклого журналіста Георгія Гонгадзе.

Одночасно на майдані Незалежності розпочалася масова політична акція протесту, в якій узяли участь 24 українські партії та громадські організації (СПУ, УНП «Собор», УРП, ПРП, УНА-УНСО, УКСМ, Всеукраїнська партія трудящих та ін.). Замість очікуваних кількох десятків на акцію вийшло понад 500 активістів із гаслом «Хочемо правди». Як зазначали оглядачі газети «Україна Молода», що кількість протестувальників згодом збільшилася до понад 5 тисяч. Вони були невдоволені діяльністю Леоніда Кучми та його силовиків, тому зібралися

біля наметового табору на майдані Незалежності і пройшли походом до парламенту. Представники партій «Вперед, Україно!», «Собор», СПУ, КПУ, УНА-УНСО, КУН, УНР (Костенка) та інших політичних сил вирушили до Верховної Ради, вимагаючи прийняття законів про імпичмент Президента та про слідчі комісії. Пікетувальники зіткнулися з протидією з боку групи молоді, яка виступала на підтримку правоохоронних органів (Дашевський, 2000, с. 3).

Основну вимогу опозиційних партій, які об'єдналися, озвучив голова Республіканської партії Левко Лук'яненко, підкресливши, що криза влади повинна бути вирішена в інтересах держави та народу. За його словами, якщо Кучма невинен, він повинен подати до суду за образу честі та гідності, а також забезпечити виконання вчорашньої постанови Верховної Ради про відставку керівників силових структур, які опозиція підтримує (Дашевський, 2000, с. 3).

Біля готелю «Москва» було поставлено наметове містечко. Учасники вимагали відставки президента України та керівників МВС і СБУ, а також проведення незалежної експертизи у справі зникнення Г. Гонгадзе, і заявили, що готові голодувати для досягнення власних вимог. Голова Служби безпеки України, Леонід Деркач, розцінив звинувачення народних депутатів на адресу вищого керівництва країни у причетності до зникнення Георгія Гонгадзе як сплановану провокацію. Заява голови СБУ свідчить про те, що він вбачав в акції протесту провокацію, інспіровану завершенням розслідування «справи Лазаренка», та звертає увагу на використання учасниками акції псевдопатріотичних гасел (Лаврінченко, 2000, с. 1). Провладні радіоканали, телебачення та газети висвітлювали акцію як маргінальне явище. Найбільш оперативно інформацію з наметового містечка продовжували передавати сайт «Українська Правда» та українська редакція «Радіо Свобода» (Сирінська, 2012, с. 807).

Акції протесту «Україна без Кучми» відбулися не тільки в Києві, але й у Львові. Представники львівських УНА-УНСО, УРП, УКРП, «Собору», «Єдності» поставили 6 наметів на площі перед пам'ятником Тарасу Шевченку. Основними вимогами були ухвалення Верховною Радою рішення про імпичмент Президента, відставка та притягнення до відповідальності міністрів-силовиків, а також забезпечення умов для оперативного розслідування «справи Гонгадзе». Керівник тернопільського центру УНА-УНСО Георгій Коменда заявляв, що не бачить інших методів досягнення мети, окрім голодування (Сумик, 2000, с. 3).

15 січня 2001 року активісти акції «Україна без Кучми» пікетували посольство Німеччини, вимагаючи від канцлера Герхарда Шредера не зустрічатися з українським президентом до з'ясування усіх обставин зникнення журналіста Георгія Гонгадзе. Звернення

підписали 22 партії та громадські рухи (Дашевський, 2000, с. 3).

1 березня 2001 року влада силою розігнала мирну демонстрацію акції «Україна без Кучми» на майдані Незалежності. Журналісти розкритикували дії Президента та зазначили, що посол США був в українському МЗС менш ніж за годину після «Беркутшоу на Хрещатику». Газета «Україна молода» випустила статтю з заголовком «Безнаметова «демократія», де Україну за рівнем демократії було порівняно з Білоруссю. Міліція розігнала наметове містечко протягом 15-20 хвилин. Українські партії брали активну участь у спротиві. Як зазначав Олександр Антоненко, учасник акції «Україна без Кучми», що силовики застосували силу проти учасників протесту, які залишалися біля останнього намету, серед яких були помічені представники УНА-УНСО та соціалісти (Шевченко, & Ярошенко, 2001, с. 3).

Журналісти закликали опозицію узяти активну участь у створенні нового наметового містечка, організувати численні й мобільні підрозділи на місцях, розпочати дієву агітацію й ефективну контрпропаганду (Рахманін, 2001, с. 4). Вже 7 березня стало зрозумілим, що нове наметове містечко з'явиться 9 березня поблизу пам'ятника Тарасу Шевченку. Об'єднати свої зусилля в організації нової акції протесту закликали київських та львівських студентів за підтримки «УБК» та ФНП.

9 березня 2001 року відбулася повторна масова акція протесту «Україна без Кучми». Дата акції була вибрана неспроста. Як зазначав відомий український політолог, шеф-редактор журналу «Політична думка» Володимир Полохало у газеті «Україна Молода», що цей день був символом протесту та незгоди з існуючим станом справ, а прихід до пам'ятника великому Кобзареві ставав актом громадянської позиції (Україна молода, 2001, с. 2). Напередодні Форум національного порятунку та комітет «За правду!» заявили, що планують завадити Президенту Леоніду Кучмі покласти квіти до пам'ятника Тарасу Шевченку. Участь в організації протестної акції взяли члени УНА-УНСО та студенти.

Однак силові структури оперативно втрутилися, розігнавши протестувальників. Влада жорстко придушила спроби спротиву, забезпечивши безперешкодний візит президента. Між багатотисячною демонстрацією протестувальників, що дісталася стін Адміністрації Президента на вулиці Банковій, та спецпідрозділами міліції «Беркут» сталися масові сутички, які призвели до затримання та арешту сотень протестувальників. Як зазначалося в газеті «День», картина реального насильства з боку демонстрантів була настільки вражаючою і неспростовною, що зустрічні звинувачення депутатів у насильстві міліції над студентами того ж 9 березня на столичному вокзалі не мали того резонансу, на

який очікувалося (Лігачова, 2001, с. 2). Заступник міністра внутрішніх справ Микола Джига називав серед організаторів подій Луценка, Чемериса, а також лідерів УНА-УНСО А. Шкіля та Ю. Тиму. Голова СБУ Володимир Радченко під час засідання парламенту повідомив, що один з із телефонних дзвінків про нібито підкладену до пам'ятника Шевченку вибухівку, здійснив кореспондент «Радіо Свобода» (Несенюк, 2001, с. 1).

Головною проблемою подій 9 березня журналісти називали відсутність єдності опозиції на чолі з одним лідером. Оглядач газети «День» Микола Несенюк зазначав, що події 9 березня були відверто провокаційними, адже жоден з організаторів столичних заворушень не взяв на себе відповідальність за дії натовпу, які сам же і підбурив. А коли постало питання можливої кримінальної відповідальності, так звані безстрашні «борці з режимом» швидко втратили свою мужність (Несенюк, 2001, с. 4).

Після подій 9 березня Форум національного порятунку, в якому були об'єднані опозиційні сили, заявив про перетворення з громадського об'єднання на політичну коаліцію на основі колективного членства партій і рухів. Тарас Чорновіл, член ФНП, народний депутат з фракції «Реформи-Конгрес» заявив, що після подій 9 березня стало ясно, що поява коаліційної політичної структури є єдиним шляхом до створення сильної демократичної опозиції (Мостова, 2001, с. 1-2). З іншого боку, як було зазначено в газеті «День», в парламенті комуністи і «олігархічні» фракції зацікавлені в обмеженні повноважень Президента. У Верховній Раді сформувалося чотири центри впливу: пропрезидентські фракції СДПУ(о) і «Трудової України»; комуністи; проурядові фракції націонал-демократичних партій, які відзначаються помірною опозиційністю; парламентські антикучмісти («Батьківщина» та соціалісти) (Лігачова, 2001, с. 1).

Акція «Україна без Кучми» мала продовження у вигляді акції протесту «Повстань, Україно» 16 вересня 2002 року. Вона була організована опозиційними силами, партіями «Собор», «Рух», «Яблуко». Українські масмедіа відіграли вагомий роль в організації заходу. Підтримати акцію людям пропонували фінансово, купуючи газету «Вечірні вісті», тому що «ця газета не понівечена цензурою влади, буде вікном у реальність і ковтком правди» (Гарбуз, 2005, с. 108). У газеті критикували політиків, таких як Леонід Кучма, Ігор Бакай, Олександр Волков, Леонід Кравчук, Євген Марчук, Віктор Медведчук, Григорій Суркіс, Віктор Пінчук, Валерій Пустовойтенко та інших.

Жорстокі розгони мирних мітингів акції «Україна без Кучми» та зростання тиску на журналістів тільки посилювали необхідність створення незалежної організації, яка могла б захищати інтереси медійної спільноти. У відповідь на ці події журналісти починали об'єднуватися, утворювати громадські

організації, які мали захищати, сприяти забезпеченню журналістам політичних гарантій і відповідальності і ставати важливою частиною громадянського противу.

«Касетний скандал» не лише загострив кризу довіри до чинної влади, а й поставив питання про необхідність змін у політичному керівництві, оскільки існуюча система виявилася неспроможною ефективно реагувати на суспільні виклики.

Ці події стали важливим етапом у формуванні нової політичної ситуації в Україні, де вимоги громадянського суспільства щодо зміни влади тісно перепліталися з намаганнями опозиції домогтися справедливого розслідування «касетного скандалу».

Від імені Всеукраїнських народних зборів «Повстань, Україно!» лідер партії «Собор» Анатолій Матвієнко оголосив постанову-звернення до Президента та голів іноземних держав з вимогою відставки Леоніда Кучми з посади президента України. Це стало приводом до масових акцій протесту з вимогою дострокової відставки Президента.

Під час інтерв'ю українській журналістці Юлії Мостовій Надзвичайний і Повноважний посол США в Україні Карлос Паскуаль зазначив, що справа Гонгадзе, плівки, ситуація зі свободою преси – усе це вплине на природу і напрям, у якому Україна розвиватиметься і рухатиметься. Це очевидно вплине на можливість інтеграції України до Європи й на її відносини з міжнародною спільнотою (Мостова, 2001, с. 4).

Висновки.

Отже, акції протесту привертають увагу суспільства та міжнародної спільноти до нагальних проблем, які влада не вирішує, таких як зникнення журналістів і утиски свободи слова. Відкритий протест чинить тиск на владу, змушуючи її реагувати на вимоги громадян і вживати конкретних заходів. Акція «Україна без Кучми» стала безпрецедентною

подією в суспільно-політичному житті України. Вона активізувала більшість інститутів громадянського суспільства, таких як політичні партії, незалежні засоби масової інформації, громадські організації та інші. Акція «Україна без Кучми» привернула увагу до проблеми утиску журналістської діяльності, обмеження свобод та надмірного впливу влади на суспільство. Масові протести та жорстокі дії правоохоронців викликали хвилю обурення серед громадськості, що сприяло посиленню критики діяльності Президента України Л. Кучми як всередині країни, так і на міжнародній арені. Міжнародний резонанс подій сприяв тиску на українську владу з боку європейських і світових інституцій, що посилювало вимоги до демократизації країни. У підсумку, акція «Україна без Кучми» стала знаковою подією, яка продемонструвала потенціал громадянського протесту як рушійної сили суспільних змін. Засоби масової інформації зіграли важливу роль у висвітленні подій, поширюючи інформацію про акцію і підтримуючи громадськість у прагненні до змін. Публікації журналістів про дії влади та вимоги протестувальників створювали суспільний резонанс, зміцнюючи громадську свідомість і солідарність. Це також спонукало до створення незалежних журналістських громадських організацій, що об'єднали медіаспільноту для захисту професійної етики та свободи слова. У результаті акція не лише сприяла зростанню громадянської активності, але й заклала основу для подальших демократичних змін у країні. Вона продемонструвала, що суспільний протест може бути важливим інструментом впливу на політичні процеси та здатний формувати порядок денний влади. Крім того, ці події стали своєрідним каталізатором для розвитку незалежних медіа та посилення ролі громадянського суспільства в Україні, що мало довгострокові наслідки для демократичної трансформації держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дашевський, А. (2000, Грудень 20). Маніфестація під ялинку. *Україна Молода*, с. 3.
- Дашевський, А. (2000, Грудень 27). Мороз в Інтернеті «завич». *Україна Молода*, с. 3.
- Дашевський, А. (2001, Січень 16). Посольства, пікети, майори... *Україна Молода*, 3.
- Дергачов, О. (2004). Епоха Кучми завершується. *Визвольний шлях*, (57), 4–14.
- Дуцик, Д. (2000, Вересень 22). Листівки на ваші голови! *Україна Молода*, с. 2.
- Дуцик, Д. (2000, Листопад 29). «Касетна бомба» від Мороза. *Україна Молода*, с. 1.
- Дуцик, Д. (2000, Вересень 23). Справа Гонгадзе: звітувати немає про що. *Україна Молода*, с. 3.
- Зникнення Георгія Гонгадзе: політичні ігри або...? (2000, Вересень 19). *День*, с. 1–4.
- Іванцов, О., Зубар, М., Трофімова, Н., & Пісоцька, Р. (2000, Грудень 23). Про «це». *День*, с. 4.
- Ільченко, А. (2014). Л. Д. Кучма в президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. *Інтелекція і влада*, (31), 281–291.
- Калінін, Т. (2000, Вересень 26). Не бреші! Не будь байдужим! *Україна Молода*, с. 3.
- Кармазіна, М. (2007). *Президентство: український варіант*. Київ: Бланк-Прес.
- Кононенко, Н. (2008). Політичні лідери сучасної Росії та України, їх вплив на формування моделі розвитку країни. Сучасна українська політика. *Політики і політологи про неї*, (10), 288–290.
- Лаврінченко, О. (2000, Грудень 19). ПАРЄ зацікавлена в об'єктивному проведенні справи Гонгадзе. *День*, с. 1.
- Лаврінченко, О., & Лігачова, Н. (2000, Грудень 16). Три місяці компромату замість інформації. *День*, с. 1.
- Лемиш, А., & Мазурін, М. (2000, Вересень 22). Більше інформації – менше «пропаганди»! *День*, с. 1–2.

- Литвин, В. М. (1994). *Політична арена України: Дійові особи та виконавці*. Київ: Абрис.
- Лігачова, Н. (2000, Вересень 20). Зникнення Георгія Гонгадзе: висловлено перші версії. *День*, с. 1-2.
- Лігачова, Н. (2000, Вересень 22). Коментар «Дня». *День*, с. 2.
- Лігачова, Н. (2000, Вересень 23). Отже, одне запитання: чому немає інформації? *День*, с. 2.
- Лігачова, Н. (2000, Вересень 26). Не мовчи, не обманюй, не будь байдужим. *День*, с. 1.
- Лукашова, С. (2020, Листопад 30). Плівки Мельниченка. П'єса у 5 діях, 20 роках і мільйонах людських долі. *Українська Правда*. Відновлено з <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/30/7275277/>
- Мороз, Н. (2018). *Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991-2010)*. (Дисертація). Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського.
- Мостова, Ю. (2001, Січень 27 – Лютий 2). Україна-2001: кінець перебудови. *Дзеркало тижня*, с. 1-2.
- Мостова, Ю. (2001, Лютий 3-9). Карлос Паскуаль: від того, як Україна вийде з ситуації залежатиме можливість її інтеграції в Європу. *Дзеркало тижня*, с. 2.
- Мостова, Ю. (2001, Лютий 10-16). Між буревісниками та пінгвінами. *Дзеркало тижня*, с. 1-2.
- Мостова, Ю. (2001, Березень 24-30). Для кожного шанця «нейтральна» – своя... *Дзеркало тижня*, с. 1-2.
- Мостова, Ю., & Рахманін, С. (2000, Вересень 23-29). Якщо «зірки» зникають, значить це комусь потрібно. *Дзеркало тижня*, с. 1.
- Несенюк, М. (2000, Листопад 29). Замовлення на скандал. *День*, с. 1.
- Несенюк, М. (2001, Березень 13). Коли слів не залишається... *День*, с. 4.
- Несенюк, М. (2001, Березень 15). Коли інформація не стріляє. *День*, с. 1.
- Опозиція та Віктор Ющенко перебирають прибічників, яких втрачає влада. (2001, Березень 3-7). *Дзеркало тижня*, с. 4.
- Поліщук, С. (2000, Грудень 2). Журналіст: політик чи інструмент у руках політика? *День*, с. 6.
- Рахманін, С. (2001, Березень 3-7). Відкрита гра. *Дзеркало тижня*, с. 4.
- Сабри, Ю. (2000, Грудень 30). «Репортери без кордонів» планують робочу місію з проблем свободи слова в Україні. *Дзеркало тижня*, с. 2.
- Соціологічна служба «Дня». (2000, Грудень 23). *День*, с. 1.
- Сумик, Ю. (2000, Грудень 27). Георгій-2 у Львові. *Україна Молода*, с. 3.
- Сирінська, О. (2012). Як виник сайт «Майдан»? *Політична енциклопедія*, (с. 727–728). Київ: Парламентське видавництво.
- Хто наступний? (2000, Вересень 26). *Україна Молода*, с. 1.
- Шевченко, Л., Ярошенко, О., & Сек, А. (2001, Березень 2). Безнаметова «демократія». *Україна Молода*, с. 3.
- Шкабко, С. (2016). *Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975–2005 рр.)*. (Дисертація). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Чернишевич, О. (2018). *Економічна політика Президента Л. Кучми (1994–2004 рр.): історичний аспект*, (с. 200–204). Наука, освіта і молодь, 2.

REFERENCES

- Chernyshyevych, O. (2018). Economic policy of President L. Kuchma (1994–2004): Historical aspect, (pp. 200–204). *Science, Education, and Youth*, 2.
- Dashkevskiy, A. (2000, December 20). Manifestation under the Christmas tree. *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Dashkevskiy, A. (2000, December 27). Moroz on the Internet "zavych". *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Dashkevskiy, A. (2001, January 16). Embassies, pickets, majors... *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Dergachov, O. (2004). The era of Kuchma is coming to an end. *Vyzvolnyi Shliakh*, p. 4–14.
- Disappearance of Heorhii Gongadze: Political games or...? (2000, September 19). *Den*, p. 1–4.
- Dutsyk, D. (2000, November 29). "Cassette bomb" from Moroz. *Ukraina Moloda*, p. 1.
- Dutsyk, D. (2000, September 22). Leaflets on your heads! *Ukraina Moloda*, p. 2.
- Dutsyk, D. (2000, September 23). Gongadze case: nothing to report. *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Ilchenko, A. (2014). L. D. Kuchma in the 1994 presidential elections – the beginning of the bipolar system of the Ukrainian electoral field. *Intelligentsia and Power*, (31), 281–291.
- Ivantsov, O., Zubar, M., Trofimova, N., & Pisotska, R. (2000, December 23). About "this". *Den*, p. 4.
- Kalinin, T. (2000, September 26). Don't lie! Don't be indifferent! *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Karmazina, M. (2007). *Presidency: The Ukrainian variant*. Kyiv: Blank-Press.
- Kononenko, N. (2008). Political leaders of modern Russia and Ukraine, their influence on the formation of the country's development model. *Modern Ukrainian Politics. Politicians and Political Scientists About It*, (10), 288–290.
- Lavrinenko, O. (2000, December 19). PACE is interested in an objective trial of the Gongadze case. *Den*, p. 1.
- Lavrinenko, O., & Ligachova, N. (2000, December 16). Three months of kompromat instead of information. *Den*, p. 1.
- Lemysh, A., & Mazurin, M. (2000, September 22). More information – less "propaganda"! *Den*, p. 1–2.
- Ligachova, N. (2000, September 20). Disappearance of Heorhii Gongadze: First versions expressed. *Den*, p. 1–2.
- Ligachova, N. (2000, September 22). Den's comment. *Den*, p. 2.
- Ligachova, N. (2000, September 23). So, one question: Why is there no information? *Den*, p. 2.
- Ligachova, N. (2000, September 26). Don't be silent, don't lie, don't be indifferent. *Den*, p. 1.
- Lukashova, S. (2020, November 30). Melnychenko tapes. A play in 5 acts, 20 years, and millions of human destinies. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/30/7275277/>
- Lytvyn, V. M. (1994). *Political arena of Ukraine: Actors and performers*. Kyiv: Abris.

- Moroz, N. (2018). *The formation of civil society in independent Ukraine (1991-2010)*. (Dissertation). National Technical University 'Dnipro Polytechnic', V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University.
- Mostova, Y. (2001, February 10–16). Between stormy petrels and penguins. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1–2.
- Mostova, Y. (2001, February 3–9). Carlos Pascual: How Ukraine exits the situation will determine its integration into Europe. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 2.
- Mostova, Y. (2001, January 27 – February 2). Ukraine-2001: The end of perestroika. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1–2.
- Mostova, Y. (2001, March 24–30). For each trench, "neutral" is their own... *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1–2.
- Mostova, Y., & Rakhmanin, S. (2000, September 23–29). If "stars" disappear, it means someone needs it. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 1.
- Nesenyk, M. (2000, November 29). Order for a scandal. *Den*, p. 1.
- Nesenyk, M. (2001, March 13). When there are no words left... *Den*, p. 4.
- Nesenyk, M. (2001, March 15). When information does not shoot. *Den*, p. 1.
- Opposition and Viktor Yushchenko are gaining supporters lost by the authorities. (2001, March 3–7). *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 4.
- Polishchuk, S. (2000, December 2). Journalist: Politician or an instrument in the hands of a politician? *Den*, p. 6.
- Rakhmanin, S. (2001, March 3–7). Open game. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 4.
- Sabri, Y. (2000, December 30). "Reporters Without Borders" plan a working mission on freedom of speech issues in Ukraine. *Dzerkalo Tyzhnia*, p. 2.
- Shevchenko, L., Yaroshenko, O., & Sek, A. (2001, March 2). Beznametova "democracy." *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Shkabko, S. (2016). *Socio-political and state activity of Leonid Kuchma (1975–2005)*. (Doctoral dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- Sociological Service of Den. (2000, December 23). *Den*, p. 1.
- Sumyk, Y. (2000, December 27). Heorhii-2 in Lviv. *Ukraina Moloda*, p. 3.
- Syrinska, O. (2012). How did the "Maidan" website originate? *Political Encyclopedia*, (pp. 727–728). Kyiv: Parliamentary Publishing.
- Who's next? (2000, September 26). *Ukraina Moloda*, p. 1.